

17 Termín jako překladatelský problém

Odborný překlad lze hodnotit jako zvláštní druh zpracování informace.¹ Podobně jako bibliografický popis, anotování či referování má překládání odborné literatury výrazný charakter analyticko-syntetický. Základním rysem odborného textu je to, že se informace podává dostatečně explicitně, s argumentací a v systematizačním rámci.

Rámcem textu je pak dáno i centrální postavení termínu jakožto jednotky vysoce autonomní, přesně vymezené (své ideální podoby nabývá termín v exaktních vědách). Termín je nezávislý na svém kontextu i na etymologickém významu. Má být tvořen co nejúsporněji, zkratky mají připomínat svou podobou slovní jednotku, aby se s nimi dalo v textu dobře pracovat.

Terminologie však není v odborném textu problémem jediným; odborný text má i své zvláštnosti skladebné,² a tak při překládání je třeba znát nejen termíny, ale i řešit otázku větných či nevětných konstrukcí, správně pracovat se slovním spojením (textovou frazeologií) apod.

Překládání termínu je spojeno s několika okruhy textů; můžeme tedy rozeznávat: (a) termín v ryze technickém textu, (b) termín v textech společenskovědních, (c) termín v textech publicistických, (d) termín v beletrii.

Vlastní sférou terminologické problematiky je technický překlad. Pokud jde o terminologii již stabilizovaných, tradičních oborů, je věc poměrně jednoduchá: zachycují ji technické slovníky příslušných směrů. Terminologie jakožto specifická vrstva slovní zásoby se těší stálé pozornosti lingvistů, je centrem působení jazykové normy. Normalizaci a unifikaci terminologie slouží soustavná a přímá účast lingvistických autoritativních institucí na vytváření terminologických norem. Ideálním cílem této normotvorné činnosti je uspořádání, unifikace a standardizace terminologie národního jazyka.

Praxe překládání je ovšem s tímto ideálním stavem v dialektickém rozporu. Prudce se rozvíjející obory technické jsou převážně spojeny s cizojazyčnou dokumentací, a tak vyžadují, aby překladatel reagoval aktivně, samostatně a okamžitě. Řada termínů z technické dokumentace v existujících slovnících uvedena není (nemluvě již o tom, že tyto slovníky nejsou vždy dostupné). Zde pak přijde překladateli vhod i znalost dalších jazyků, protože v některém z nich již zachycení terminologie někdy postoupilo dále než ve slovnících českých.

V oblasti techniky se názvy často přejímají, vytváření českého ekvivalentu je méně časté. Tendence k hospodářské integraci, vázané na mezinárodní spolupráci, nese s sebou i silnou tendenci k integraci jazykové. Jejím projevem je i to, že jazyk, v němž termín vznikl, může svou prioritu technickou projeviti zcela samozřejmě i prioritou jazykovou: má šanci zůstat označením i v dalších jazycích, mimo oblast svého přímého vzniku. Zvláště patrné je to např. v textech spojených s výpočetní technikou, elektronikou apod., kde je role angličtiny nepopíratelná: výrazy jako *hardware*, *software*, *bit*, *playback*, *computer*, *transputer*, *display* se staly součástí českých textů, domácí výrazy nevznikly nebo se neujaly. Poznamenejme zde, že se přejímání anglických termínů netýká pouze češtiny, je běžné i v jazycích s odlišným grafickým systémem, např. v ruštině: *ноу-хау* (*know-how*).

Cizojazyčný termín může být však v přejímajícím jazyce graficky adaptován (*byte* ≈ *bajt*, *chip* ≈ *čip*, *transistor* ≈ *tranzistor*), slovtvorně integrován (*digitální*), nebo posléze přeložen (*control* ≈ *ovládání*). Výběr z uvedených možností – jak s novým termínem naložit, kterou cestu zvolit – řeší pak každý jazyk po svém, a tak zde mohou být rozdíly i mezi blízkce příbuznými jazyky. Normativní snahy mohou být hlasem poradním, mohou modifikovat podobu termínu, např. doporučit označení *banka dat* (vedle *databanka*), upozornit na výraz nevhodný (*masírovaná propaganda*)³ apod. V žádném případě však nemůže normativní snažení – a bylo by to i protismyslné – zásadně bránit vlivu cizího jazyka. Vždyť právě při mezinárodní spolupráci je internacionální charakter termínu jeho nespornou předností.

Překladatelské problémy spojené s technickou literaturou se v modifikované podobě objevují i při překládání literatury netechnického, tj. především humanitárního charakteru. Dokonce zde přistupuje ještě další problém, tj. problém pojmového vymezení. Zatímco v případě termínů technických, tj. v oblasti materiální kultury, lze věc zachytit nákresem, fotografií (předmětem úvahy může být tedy pouze název, nikoliv věc sama), v oblasti společenských věd mohou být rozpory již v samém chápání pojmu (hledisku, rozsahu apod.). Správné pochopení pojmu je při překládání zvlášť důležité tam, kde má věc i mimojazykový dosah (např. právní, obchodní, vojenský). Z praxe je znám problém spojený s definicí *agrese*, není často jednoznačně vymežitelný pojem *kultura*, *národ*, nemluvě již o pojmu *svoboda*; v lingvistice jde např. o *morfém* apod.

Každá oblast společenských věd má tak – vedle pojmů a názvů obecně přijímaných a jednoznačných – ještě vrstvu svých pojmů-termínů, vázaných na vlastní přístup, a tedy i na určitý jazyk.

Např. ruská literárněvědná terminologie pracuje s názvy, jako *povest'*, *poema*, *roman-reka*, *očerk*, které nemají jednoznačný pendant v češtině. Pracuje se s nimi tedy v textu začasť jako se slovy citátovými, tj. nepřekládají se a uvádějí se v uvozovkách. Podobně je tomu i u slov, jako *sčitka*, *podstročnik* aj. Naproti tomu označení *esej*, v češtině běžné, se v ruštině pro označení domácí produkce neužívá. Z teorie umění je znám problém spojený s překládáním ruského výrazu *obraz*. Potíže činí i ruský útvar *romans*; srov. v českém textu: *Lyrickému charakteru jeho* [tj. Rachmaninovovy] *invence odpovídala i tvorba písňová (přes 80 romansů)*.

Z oblasti hudby je známo odlišné označování stupnic (sloužící též k pojmenování hudebních opusů), které zároveň svědčí o příslušnosti k odlišným kulturně historickým sférám:

č.,n.,pol.	angl.	r. (podle fr.vzoru)
C dur	C major	do mažor
c moll	C minor	do minor
Fis dur	F sharp major	fa-diez mažor
fis moll	F sharp minor	fa-diez minor
As dur	A flat major	lja-bemol' mažor
es moll	E flat minor	mi-bemol' minor

Odlišný je i systém chemického nebo lingvistického názvosloví. V oblasti lingvistické terminologie je, v souvislosti s odlišnou tradicí, celá řada termínů, které si, např. v ruštině a češtině, neodpovídají (mluví se zde o tzv. bezekvivalentových lexikálních jednotkách). Snad nejmarkantnější je nedostatek termínu pro český výraz *přechylování* (moce z lat. *motio* ‚pohyb‘). V ruském textu je třeba výraz opsat: *obrazovanije parnych naimenovaniij dlja suščestvitel'nych ženskogo roda ot osnov suščestvitel'nych mužskogo roda*. Obtížně se převádí do ruštiny i termín – ostatně v češtině a slovenštině unikátní – *doplněk*. Na druhé straně zase ruské výrazy, jako *cel'nooformlennost'*, *primykanije*, *pereosmyslenije*, nebo fr. *surtraduction* nemají ekvivalent v češtině. Beze změny se ponechávají při převodu do cizího jazyka např. výrazy označující grafické speciality určitého jazyka, např. sl. *vokáň*, fr. *cédille* apod.

V souvislosti s odborným stylem je třeba poukázat na to, že k terminologizaci výrazů z obecného jazyka může docházet druhotně, ve slovním spojení. Např. r. adj. *belyj* ve spojení *belyje stichi* (podle fr. *blanc vers* ‚blankvers‘) se stává součástí terminologického spojení. Srov. podobně r. *černyj jaščik* = *černá skříňka* (podle a. *black box*); *těžká voda*, *kyselý déšť*.

Kombinační možnosti lze sice (např. při překladu z češtiny do ruštiny) předpokládat, avšak právě zde se někdy projevuje „jazyková specifická“, tj. jazyk si vybírá něco jiného. Ruština si např. vybrala jiné přídavné jméno pro ekvivalent slovního spojení *mateřský jazyk* (*mateřština*): *rodnoj jazyk* (užívání výrazu *rodný jazyk* v odborné češtině svědčí v neprospěch uživatele); v polštině pak: *język ojczysty*. Srovnej též: *generální oprava* ≈ r. *kapital'nyj remont* (adjektivum *general'nyj* existuje i v ruštině, ne však v tomto spojení). Podobně: *slepé patrony* ≈ r. *cholostyje patrony* apod.; český výraz *bledá závist* má ruský ekvivalent *černaja zavist'*; srov. v němčině *Rotkohl* a *Blaukraut* pro označení téhož.

Právě v oblasti slovního spojení probíhá začleňování lexikálních jednotek do textu. Textový kontakt dvou sousedních jednotek nezůstává pro obě jednotky bez důsledků. Je-li opakován, nebo dokonce typizován, pak může být základem významových posunů, diferenciací, změn. Např. slovní spojení *arsenal metodov*, *arsenal sredstv*, *arsenal vozmožnostej*, v ruštině oblíbená, vedou k tomu, že se význam podstatného jména *arsenal* (vojenský termín) rozšiřuje, posunuje, štěpí. V češtině zde spíše mluvíme o *repertoáru*, ev. o širokém *spektu prostředků*, v současné době je pak (zvláště v publicistice) oblíbeno spojení *vějíř* (*možností*) (fr. *éventail*), ev. *menu*.

Zatímco při každém nárazovém zintenzivnění mezijazykových kontaktů nachází překladatel další a další tzv. „bezekvivalentní jednotky“ (při překládání z ruštiny jsou to např. výrazy označující pojmy ruského pravoslaví, při překladu českých publikací do ruštiny pak názvy spojené s gotikou), při průběžných mezinárodních kontaktech v určité oblasti problematiky se tyto mezery doplňují, a to tím rychleji, čím více je daný termín frekventován. (Z novodobých bychom mohli jako bezekvivalentový označit německý výraz *Jugendweihe*.) Protože při technickém komunikačním propojení nemůže být prázdných míst, vedou sílící snahy o technickou integraci k soustavnému doplňování termínů i pojmů v určitém jazyce. Pro odborníka i překladatele je samozřejmé, že se i při své vysoké kvalifikaci bude stále seznamovat s novými termíny (v souvislosti s rozvojem oboru), které si musí osvojit, nebo k jejichž vytvoření i zařazení do současné češtiny musí sám přispět.

Funkci sdělovacích prostředků (tisk, rozhlas, televize) v obecně informativním procesu není třeba zdůrazňovat. Právě to je oblast, jíž postupně pronikají (spolu s novými informacemi) nové termíny pro označení nových skutečností či nových pohledů na skutečnosti již existující. V žurnalistice je dobrým zvykem (i když nikoliv vždy samozřejmostí) při zavádění termínu vysvětlit, co termín označuje; viz. např. termín *noosféra*: *Bezpochyby jednu*

z nejvýznamnějších rolí sehrály práce Vladimira Ivanoviče Vernadského... Jeho termín *noosféra*, tedy sféra rozumu, označuje biosféru, přetvořenou pozitivním vlivem člověka.

Vstup termínu do obecného povědomí je obvykle postupný, termín je uváděn výrazem tzv. nebo uvozovkami; např. tzv. *kyselý déšť* (jindy ovšem se již pracuje s tímto termínem jako se samozřejmostí).

Je to tedy oblast publicistiky, jejímž prostřednictvím se široké vrstvy čtenářů seznamují s tzv. „dobovými reáliemi“, tj. termíny z oboru kultury (*tabu, odtabuizování, indexový autor, trezorový film, ineditní literatura*), z oboru ekonomiky (*chozrasčot, samofinancování z r. chozrasčot, samofinansirovanije*), ekologie (*exhalace, emise, smog, ekologizace, ekologický kolaps, odlučovač k odsíření kapalín*), mezinárodních vztahů (*summit, terciární sféra, briefing; unést letadlo ≈ r. ugnat' samolet, n. das Flugzeug entführen, fr. dévier l'avion, a. to hijack the airplane*), vojenství (*konverze*) aj.

Publicistický styl určité doby má však i určité oblíbené výrazy k prezentaci různých problémů, jako *parametry, sondy, šance, priority, platforma, akcent, region, mapovat*, a rovněž určitá oblíbená slovní spojení, jako *zakotvené vztahy, prioritní otázka, posílení kapacit, celonárodní kontext, alarmující význam, skryté rezervy, pnutí uvnitř strany, kaskádový systém, zahřívací kolo, od této otázky se odvíjejí...; práce zachycuje celý region translatury*.

Zde uvedme ještě na okraj, že svou „kontextovou frazeologii“ má i styl odborný; žádný text vztahující se k výzkumu se neobejde bez spojení, jako *vytyčit otázku, analyzovat problém, podat vysvětlení, sledovat cíl, dosáhnout výsledku*. Bylo proto možné soustředit tato spojení do speciálních slovníků, jejichž význam pro překladatele není třeba zdůrazňovat.

Je ovšem pochopitelné, že publicistický text (či projev) nese někdy stopy svého originálu. Při rychlém přejímání zpráv (a nedostatečné kontrole jazykové) pronikají snadno nenáležité elementy do přeloženého textu či projevu; např. *se smutnými výrazy v tvářích* (vliv angličtiny), *nechceme se chválit tím, že...* (vliv slovenštiny, ev. ruštiny), *lyžovačka* (u českého reportéra jde o vliv slovenštiny). V komerčních nápisech se často setkáme s výrazem *pirožka* (rusky muž. rodu: *pirožok*).

V *beletrii* je výskyt termínů samozřejmě podmíněn tématem. Vlastní, terminologická podoba označení je vázána především na jazyk autora, a pak na jazyk postav zdůrazňujících svůj odborný profil (eventuálně jen své postavení). Najdeme-li však v *beletrii* jazyka, který má organický kontakt s německou kulturou, tj. v lužické srbštině, výraz *V-efekt* (Brecht), lze

v kontextu povídky (výrazu je užito v kontextu vyjadřujícím ironii) užít ekvivalentu *ozvláštnění* (i když v publicistice se tento termín překládá jako *zcizení ≈ Verfremdung*). V žádném případě však nelze ponechat nedešifrovanou zkratku.

Poezie, vzhledem ke své stylové specifičnosti, vlastní sférou termínů není. Existují však básnické směry, které, v souvislosti s okouzlením technikou své doby či z obav jejího dosahu, mohou technické termíny poetizovat (J. Seifert – *Na vlnách T.S.F.*, J. Hanzlík – *Hvězdné války: lokátory, lasery, antiradiační štíty, neuroparalytický plyn, genetický kód* apod.).

Ve sféře odborného překladu jde v první řadě o překládání do češtiny. Směr opačný, tj. překládání z češtiny, je méně frekventovaný. Do cizích jazyků se překládají především resumé monografií a studií, stati pro domácí i zahraniční časopisy, referáty určené pro mezinárodní publikum, korespondence apod. Překlady českých knižních publikací (odborných, uměleckých) jsou stále ještě vzácné.

Vydání překladu cizojazyčné odborné publikace do češtiny má – vedle obecného přínosu kulturně informativního – ještě dvě pozitivní stránky: (a) zmnožuje se fyzická existence exemplářů, (b) řeší a stabilizuje se podoba terminologických ekvivalentů. Např. základní práce F. de Saussura nebyla před válkou (vzhledem k tehdejší znalostem franštiny), ale i dlouho po válce do češtiny vůbec přeložena,⁴ takže byla méně dostupná a některé závažné a zároveň značně frekventované termíny, jako např. *signifiant a signifié*, nebyly u nás náležitě stabilizovány. (Jinak tomu bylo v polštině, kde byl k dispozici překlad nabízející i textově únosné ekvivalenty *element znaczący* a *element znaczonej*.)

Se stoupajícími mezinárodními kontakty i diferenciací jednotlivých vědních oborů vzrůstá v češtině (jako i v jiných jazycích) vrstva přejatých slov. *Přejaté výrazy* pak mohou v různém stupni zdomácnět a vstupují do různých vztahů s výrazy domácími, českými: někdy je vytlačí, jsou preferovány, nebo domácímu výrazu zase ustoupí. V každém případě je zde určité období koexistence obou, např. č. *vývoz/export, dovoz/import, podrobnost/detail* ≈ r. *vyvoz/eksport, vvoz/import, podrobnost'/detail'*. Složitější mezijazykové vztahy jsou tam, kde jednomu výrazu odpovídají v druhém jazyce výrazy dva, např.: r. *gipoteza* ≈ č. *domněnka/hypotéza*; r. *forma* ≈ č. *tvar/forma*. V tomto druhém případě můžeme (nebo musíme) v češtině vybrat: budeme volit ten z výrazů (synonym), který lépe odpovídá charakteru textu: text vědecký dává přednost výrazu mezinárodnímu, kdežto text popularizační vyžaduje výraz domácí. Překladatel má tedy vždy na zřeteli

okruh konkrétních posluchačů nebo čtenářů, jimž je projev nebo text určen. Jedině tak může dojít k náležitému pochopení, a tedy i splnění účelu mezi-jazykové komunikace, jíž je překlad nejtypičtější formou.

P o z n á m k y

¹ Odborný ruský technický překlad. Sborník přednášek. Pardubice 1988.

² V. Straková, *Referujeme rusky*. Praha 1989.

³ V. Straková, *Masírovaná propaganda? Naše řeč* 67, 1984, s. 269 -270.

⁴ Kniha vyšla u nás poměrně nedávno v Odeonu; viz: F. de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*. Vydal Ch. Bally... Přeložil F. Čermák. Praha 1989.

18 Jak vykládáme (a překládáme) slovo „překlad“

1 Nedílnou součástí každého vědního oboru, tedy i nauky o překládání, je jeho názvosloví. To má svou věcnou systematiku, svou morfologii (utvářenost) a své dějiny. V kap.4 jsme se snažili probrat názvosloví spjaté s druhý překladu. Neméně zajímavá je však i lingvistická stránka některých těchto názvů – jejich původ, historie, vnitřní struktura i vzájemné vztahy v sémantickém poli. Právě takto, očima jazykovědce, bychom se nyní chtěli podívat na j m é n o *překlad* v jeho širších souvislostech.*)

1.1 Z výkladového *Slovníku spisovného jazyka českého* (dále SSJČ)¹ se dovídáme, že slovo *překlad* znamená: 1. převedení, přetlumočení (textu) do jiného jazyka, 2. literární dílo přeložené do jiného jazyka. Tím jsme upozorněni hned na první důležitý rys našeho slova: vyjadřuje totiž dva kontrastní významové odstíny – procesuální a výsledkový, tedy jednak proces děje (samo překládání), jednak jeho výsledek (hotový, napsaný překlad).

Rozdíl mezi obojím užitím vystoupí nejlépe ve vhodném kontextu: srov. např. *proces překladu*, *během překladu*, *při překladu*, a proti tomu *Saudkův překlad Hamleta*. Stejný významový rozdíl se však může objevit i v celkem shodných větách, které se liší „jenom“ podmětem (resp. tím, jaký „pracovní vztah“ k překladu tento podmět zaujímá); srov.: *Básník přistupoval k překladu* (tj. k práci na překladu) *se vsí odpovědností* proti: *Recenzent přistupoval k překladu* (tj. k hotovému dílu, jež posuzoval) *se vsí odpovědností*.

To, že podstatné jméno slovesné vyjadřuje oba uvedené sémantické odstíny, není samo o sobě nic mimořádného: s podobnou vlastností deverbativ (jmen slovesného původu) se setkáváme v nejrůznějších jazycích (srov. fr. *gravure* ‚rytí‘ i ‚rytina‘, r. *otkrytije* ‚otvírání/otevření‘ i ‚objev‘, n. *Ordnung* ‚rovnání, pořádání‘ i ‚pořádek‘ aj.). Zvláštností češtiny v daném případě je

spíše to, že od vidově rozlišené dvojice sloves *přeložit/překládat* umožňuje odvodit odpovídající vidově rozlišená podstatná jména slovesná – *přeložení* a *překládání* (srov.: *Na přeložení úryvku z Čechovovy povídky měli studenti půl hodiny, ale: Překládání ho vždycky bavilo*);² oba útvary jsou přirozeně procesuální. Proti tomu slovo *překlad*, které je z hlediska pravidelného odvozování vlastně zkráceným „novotvarem“, může díky své mluvnické neutrální podobě vystupovat ve všech významových odstínech (včetně výsledkového), což mu v naší trojici deverbativ zajišťuje dominantní postavení.

1.2 Odhlédneme-li zcela od významu, pak po stránce ryze tvarové vykazuje dvojice *přeložit/překládat* některé anomálie. Za prvé jde o to, že naši vidovou dvojici tvoří na principu supletivnosti dvě etymologicky odlišné jednotky.³ První z nich (*přeložit*) patří do slovní čeledi, jíž vévodí kořen LEH-/LOŽ- (ze staršího *leg-/læg-/lag-/log-* ← **legh-*),⁴ srov. *u-leh-nou-t*, *u-léh-a-t*, *u-lož-i-t* (vedle toho viz též r. *po-lag-a-t'*); druhá se začleňuje do čeledi KLAD- (*klás-ti*, *po-klád-a-t*). Druhou nepravdělností našeho slovesa je to, že dokonavý člen dvojice se skládá z předpony a tzv. vázaného základu *-ložit*, tedy torza, které se samostatně v textu nevyskytuje (srov. rozdíl mezi základy s pravidelnými odvozovacími vztahy, jako: *psát – napsat, přepsat* atd., *krájet – pokračet, rozkrájet* atd., a základy vázanými, jako: *obout, pohřbit, sloučit, uchvátit, začít, zamknout* apod.).

1.3 Základní, zcela konkrétní význam slovesa *přeložit* je: vzít z jednoho místa a položit na jiné, umístit jinde, jinak, přemístit (SSJČ). V přeneseném, sémanticky odvozeném významu (a v námi hledaném smyslu) jde doslova o to, že určitý text „přemísťujeme“, resp. transplantujeme z jednoho jazyka do druhého, z jedné kultury do jiné. S podobným významovým posunem se setkáváme v celé řadě dalších jazyků, i když sama slovesa přemístění se navzájem mohou lišit (našemu překladu odpovídá jinde převod, přenos, přesazení apod.; srov. např. r. *perevod*, lat. *translatio*, n. *Übersetzung* apod.). Podobnost vnitřní formy v různých jazycích není náhodná: jako u mnoha dalších pojmenování z kontaktních sfér lidské činnosti také zde dochází buď k přejímání (vypůjčování) potřebných výrazů, nebo k jejich kalkování (napodobování).

Kalk (z fr. *calque* ‚otisk‘) značí v lingvistice takový druh přejímky, kdy nové pojmenování tvoříme napodobením cizí předlohy. Tzv. morfologický kalk vzniká imitací vnitřního skladu cizího pojmenování (srov.: *pří-vlastek* ≈ lat. *at-tributum* (z *ad-tribuo*); *před-pis* ≈ n. *Vor-schrift*, lat. *prae-scriptio*, řec. *pro-grafé*; *běžný účet* ≈ it. *conto corrente* aj.). Tzv. kalk sémantický se ustavuje tehdy, když domácí slovo přejímá ze vzorového jazyka neznámý specifický význam (tak např. vojenského termínu *brigáda* se u nás pod vlivem ruštiny začalo užívat ve smyslu *pracovní brigády*).⁵